

JAN BALHAR

ZANIKAJÍCÍ SLOŽKY NÁŘEČNÍ SLOVNÍ ZÁSObY

Obecně se uznává, že naše nářečí jsou pod silným vlivem spisovného jazyka a že se vyvíjejí směrem k spisovné češtině. Obvykle se v této souvislosti připomíná výrazná úloha školy, rádia, televize, novin atd. Zdůrazňuje se také, že se ne všechny gramatické roviny v nářečí vyvíjejí stejnoměrně a že ne všechny nářeční jevy jsou vůči spisovnému jazyku stejně odolné. Dále se tvrdívá, že nářeční lexikon reaguje na změny ve společnosti bezprostředně, že se nářeční slovník mění nejvíce. Nechci tu opakovat staré pravdy, přece jen je však třeba zdůraznit, že ani v slovní zásobě nejde o vývoj přímočarý a že i zde jsou okruhy, jichž se spisovný jazyk téměř nedotýká.¹

V tomto příspěvku chci ukázat na vývoj dvou věcně významových okruhů nářečního lexika, a to na vývoj odborné zemědělské terminologie a přírodopisného názvosloví (konkrétně názvů zvířat, ptactva, hmyzu a rostlin). Pro obě skupiny slov je charakteristický jejich rychlý ústup, avšak jeho příčiny i výsledek se u obou okruhů liší. Srovnávám tu nářeční situaci poválečnou se stavem dnešním.

Jako materiálové východisko pro srovnání mi slouží lexikální dotazník *Odras života slezského lidu v jazyce* (sestavil Ad. Kellner, Opava 1950), který jsem před třiceti lety vyplnil ve své rodné obci Březové (okr. Opava). Zemědělské terminologii a přírodopisnému názvosloví byly v uvedeném dotazníku věnovány části stran 7, 12, 28 a strany 7—11, 29—33. Týchž problémů se týkaly i četné otázky v *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* (Praha—Brno 1964—5), podle něhož se konal výzkum našich dialektů na celém území českého národního jazyka pro připravovaný Český jazykový atlas. Terénní výzkum podle tohoto dotazníku jsem ve Slezsku ukončil asi před deseti lety, nysystematický kontrolní a doplňkový výzkum probíhá dosud.

Závěry, k nimž dospívám na základě jazykového materiálu hlavně ze Slezska, platí v podstatě pro všechna naše nářečí. Konfrontoval jsem je také se situací obecně moravskou a českou.

Všimněme si nejprve názvů pro zemědělské nástroje a nářadí a pro jejich části, jmenovitě pro části vozu, pluhu, plužních koleček, bran, obloukové kosy, máselnice a koňského postroje. Jde o výrazivo namnoze velmi starobylé,

¹ Srov. můj příspěvek *Některé rysy vývoje slovní zásoby v městské mluvě na Moravě*, SPFFBU, řada A 27, 1979, str. 125—130.

bohatě územně diferencované.² Jeho zkoumání nebylo před třiceti lety větším problémem a nebylo třeba se obracet na kováře, koláře, tesaře, stolaře a sedláře, neboť inteligentnější rolníci ovládali uvedenou terminologii poměrně spolehlivě. Zvláště zdůrazňuji, že informatory nemusely být jen osoby nejstarší. Např. části vozu dovedli dobře pojmenovat i zemědělci mladí (od 20 do 30 let), tedy dnešní padesátníci a šedesátníci.

Kolektivizace přinesla mimo jiné převratné změny ve strojovém vybavení zemědělských podniků. Staré vozy a žebřináky byly nahrazeny přívěsy a speciálními traktory k traktoru, železné nebo dřevěné brány se zuby byly vystřídány bránami diskovými, dřevěné, nanejvýš dvojradličné železné pluhů ustoupily speciálním diskovým podμίtačům a víceradličným pluhům, úplně z užívání vyšly obloukové kosa na sečení obilovin a přestalo se užívat máselnic. Staré zemědělské stroje a nářadí tu a tam ještě rezavějí a trouchnivějí pod kůlnou, na poli je však už nevidíme.

Nářeční materiál získaný explorací pro Český jazykový atlas v 60. letech se shoduje s mými zápisy pořízenými v r. 1950. Výzkum pro atlas se však mohl realizovat jen u starší, výjimečně ještě střední generace. Mladší zemědělci (vesměs již členové JZD) odborné termíny, pokud jde o pojmenování částí vozu, pluhu, bran, kosa s obloukem, ale i pluhních koleček, máselnice a větším dílem i strojů na koně, vůbec neznali. V současné době padesátníci a osoby starší ovládají uvedenou terminologii víceméně pasívně, kdežto mladé a střední generaci je nářeční výrazivo z uvedených okruhů obyčejně cizí.

Právě u pojmenování zemědělského nářadí je nejlépe patrné sepětí jazyka s vývojem společnosti. Jde o výrazivo svázané nepřímou se soukromým hospodařením. Konec užívání některých reálií vede k rychlému zapomínání jejich názvů. Nepřekvapuje nás, že dnešní mladí členové JZD — mechanizátoři, traktoristé aj. — většinou už nemají ani představu, jak přesně vypadala přední nebo zadní část vozu a z jakých částí se skládal dřevěný pluh a dřevěné brány, a proto nemohou znát takové termíny jako *podyšč* (= podjížďka), *sňice* (= ramena vozu), *akštok* (= nápravník), *poduška* (= šárka), *obrťel* (= oplení), *brco* (= rozporka), *mečyk* (= plochá příčka v žebřinách); *klaky||nošky* (= kleče pluhu), *želeško||ostřý||šnajd* (= radlice), *kruj||nuž||čyso||předradlička* (= krojidlo), *splaz||saňka||podešva* (= plaz); *podbránek* (= podélný trámeček u bran), *meč* (= příčka u bran); *roženek* (= prut u kosa s hrabíci); *naplik||vrchniček||pesek* (= klobouček u máselnice), *toporka||tluček* (= tlukadlo); *potklad||poduška* (= měkká část chomoutu) atd.

V případech, které jsme uvedli, jde o slova ze Slezska, jež bez náhrady zanikají a jež během dalších dvaceti let budou stejně mrtvá, jako dnes je

² Některé nářeční doklady ukazují na staré souvislosti, jež byly později narušeny odlišným jazykovým vývojem, kolonizací, migrací domácího obyvatelstva apod. Jistě nejsou náhodné např. shody mezi severními a severovýchodními Čechami a Slezskem, mezi západopavskou nářeční skupinou a východní Hanou, mezi Slezskem a severním úsekem východomoravských nářečí, mezi západními Čechami a Znojemskem, jak je pozorujeme u rozšíření slov *sňice* (= ramena vozu), *obrťel* (= oplení), *ručky* (= kleče pluhu), *hřeb* (= svorník spojující oplení, rozvoru a šárku) aj.

Při projekci sledované terminologie na mapy zřetelně vystupují centra a archaické okraje, nápadně častý je výskyt slov německého původu poblíž bývalého německého osídlení. Platí to zejména o Zábřezsku, o jihočeském okraji, o západopavských nářečích a okrajových dialektech západních Čech.

ve většině slezských obcí neznámé výrazivo spojené se zpracováním lnu a vlny a s tkalcovstvím.

Nelze opominout fakt, že u pojmenování uvedených součástí zemědělského nářadí jsou přejímky ze spisovného jazyka velmi vzácné.³ Zcela výjimečně a jen u ojedinělých mluvčích byl nářeční výraz zastoupen termínem přejatým ze spisovné češtiny. Širší znalost spisovných termínů pro uvedené zemědělské nářadí totiž chybí, neboť pro jejich rozšíření nebyly ani nejsou podmínky. Pokud se snad se spisovnou terminologií seznámili kovářští, kolářští a stolařští učni v učebních letech, jako řemeslníci jí ve styku s venkovským obyvatelstvem téměř vůbec neužívali a většinou ji brzy zapomněli.

Uvážíme-li, že vzájemné ovlivňování různých i územně spolu sousedících nářečních skupin je dnes minimální, právem bychom očekávali, že izoglosy zachycující územní rozšíření nářečních ekvivalentů pro dřívější zemědělské nářadí a jeho součásti budou pevné a ostré, že budou spolehlivě ukazovat na starou diferenciaci našich dialektů. Předem bychom vyloučili možnou existenci dublet, aspoň pokud jde o centra kompaktních jazykových oblastí.

Mnohé položky na nářečních mapách nás v tom směru neklamou. Platí to zejména o mapách zachycujících rozšíření různých nářečních slov, která pojmenovávají přední a zadní ramena vozu, šárku; oplen, rozporku, střední kování na rozporce, podušku pro chomout, svorník aj. Názvy pro uvedené součásti jsou rozšířeny na přesně vymezených územích, jak je tomu např. u ekvivalentů pro zadní ramena (*sníce, ramena, vošter, kder, rozsocha, drábec*).

Řada dalších pojmenování však skýtá obraz odlišný od našich představ. U nich není dubletnost a s ní související malá ostrost nářečních hranic žádnou zvláštností. Týká se to např. názvů pro plaz, odhrnovačku, podélný a příčný trámek u bran aj. Klademe si otázku, co způsobilo v rámci nářečních skupin narušení starého nářečního stavu, narušení staré předpokládané relativní jednoty, která je právě u odborných termínů nanejvýš žádoucí.

Neudiví nás, že např. staré hranice mezi nářečními lexémy *poval, podlaha, tlo* (všechny znamenají strop) jsou více nebo méně překryty výrazem ze spisovného jazyka *strop*. Podobně nás nepřekvapí, že vedle tradičních názvů jako *hertepla, jabko, zemák, kobzol, grumbír* se velmi často dubletně objeví na celém území našeho národního jazyka spisovný výraz *brambor*, popř. *brambora*. Naproti tomu, jak jsem už zdůraznil, u odborné zemědělské terminologie je působení spisovných jazykových prostředků minimální a nemůžeme mu přikládat větší význam.

Položme si otázku, proč existuje častá dubletnost u slov označujících zemědělské nářadí a jeho součásti. Na terminologickou nejednotnost zde mělo vliv v první řadě nahrazování starého, namnoze dřevěného nářadí typy novějšími, modernějšími, železnými. Nezřídka byla tato náhrada doprovázena konstrukčními změnami. Někdy se při přechodu od nástroje dřevěného k železnému výrazně změnil tvar součásti (platí to např. o dřevěné a železné odhrnovače), takže se staré pojmenování jevílo nejednou jako málo případné. Jindy zase ve snaze vylepšit nástroj, popř. usnadnit jeho údržbu vystala potřeba některé jeho části členit, aby se namáhané díly mohly snadněji nahrazovat. Např. některé oblasti Čech ukazují na to, že tu původně šárka

³ Pokud jde o hláskovou podobu nářečních odborných termínů, tu se projevilo působení spisovného jazyka zhruba stejně jako u ostatního nářečního lexika.

a nápravník tvořily jeden celek; podobně na Novoměstsku se nečlenil oplén a šárka; kleče jako samostatná část pluhu se na mnoha místech zhotovovaly teprve v nové době, slupice sloužila zároveň jako kleče; na větší části zkoumaného území byla radlice řešena jako odmontovatelná součást až u železných pluhů, aby se usnadnilo její broušení, kdežto předtím tvořila celek s odhrnovačkou; na plaz se v nové době nasazovaly různé železné násady, jakési chrániče, aby se zpomalilo jeho ubrušování.

Tvarově, popř. konstrukčně odlišná železná součástka dostávala mnohdy jiný název než její dřevěná předchůdkyně. Vedle nového názvu se však v některých místech a u některých informátorů uchoval i název starší, a tak se pro totéž náradí, popř. pro jeho součást objevuje bez věcného rozlišení dvojí pojmenování. Jde o jazykové procesy jistě nepřilíš staré, zpravidla z minulého století.

V přítomné době jsme tedy svědky náhlého zániku jisté vrstvy slovní zásoby. Proces jejího ústupu je však už staršího data. Asi před 30 lety část tradičního výraziva zejména pro dřevěné náradí a nástroje a pro některé jejich součásti, s nimiž zemědělec nepřišel často do styku (nemusel je opravovat, často měnit, mazat apod.), začala upadat v zapomenutí a dožívala už tehdy vlastně jen u nejstarších občanů. Pozdější výzkum pro Český jazykový atlas tuto nejstarší generaci informátorů nezastihl, a proto nutně přinesl v dané lexikální oblasti jen fragmentární údaje.

Zánik starého zemědělského názvosloví signalizovalo také matení názvů pro různé součásti jednoho nástroje. Na to by bylo možno uvést ne jeden příklad. Zejména šárku, tj. dřevěnou podložku mezi nápravníkem a oplénem, pletli si informátoři s nápravníkem a místo náležitých nářečních termínů jako *poduška, lávka, stolec, šemlice, plátek, skládka, přihlavek* ... užívali výrazů pro nápravník.

Při neznalosti tradičního výrazu užijí mluvčí zpravidla jeho spisovného ekvivalentu. K tomuto kroku se nemohou uchýlit, jestliže jde např. o součásti pluhu, protože — jak už bylo řečeno — znalost spisovných termínů z této oblasti chybí. A tak se tu často setkáváme s pojmenováními popisnými, neustálenými, neterminologickými, s pojmenováními přenesenými z jiných předmětů nejčastěji na základě tvarové nebo funkční podrobnosti. Dobře to dokumentují náhradní výrazy pro plaz, tj. součást pluhu plazící se po zemi a udávající jeho směr. Z různých míst Moravy jsou doloženy přenesené výrazy jako *pantofel, šlínčuch, šlajšuch* (původ. význam ,primitivní brusle'), *křídlo, smyk, ocas*. Podobně pro houžev, tj. kruh, který se od plužních koleček navlékal na hřídel pluhu, užívali informátoři nezdídka výrazy ad hoc, jako např. *oko, kruh, kroužek, prsten, gróža, škobla, ohnivko, obejma, ucho*. Nezdídka se tato příliš obecná pojmenování doplňovala různými omezujícími atributy, např. *smyk pod pluhem, ocas pluhu, plužní pantofel* apod. Všechny tyto nepřesnosti mají pochopitelně vliv na zobrazování nářečních jevů na mapách, mapy znevýrazňují.

Nenávratně zaniká také nářeční výrazivo pro zvířata, ptáky, hmyz a rostliny. Zde však jsou příčiny zániku jiné a změny v slovní zásobě mají jiný následek. S odchodem nejstarší generace zanikají stará tradiční pojmenování, jako jsou z oblasti slezských nářečí *truskafky* (= jahody), *černe maliny* (= ostružiny), *ferenčy//papročy* (= kapradí), *slak//bičyk* (= svlačec), *majiček* (= pampeliška), *hušy křitko* (= sedmikráska), *margaretko* (= kopretina), *žabi očko* (= pomněnka); *kravarka* (= ryzec), *mušyrka* (= muchomůrka), *hušy pupek* (= babka), *maslak* (= klouzek); *pliska* (= konipas), *čyrček//plotník//trcek//myšy kral* (= střízlík), *rybarka* (= racek), *škobranek* (= skřivan), *vylha* (= žluva), *kecek* (= chřástal), *zezulka* (= kukačka), *bocaň//botaň* (= čáp), *kulich//kalus//čuvik//puchač* (= sýček), *večerek* (= netopýr); *chrastava žaba* (= ropucha), *hlavač* (= pulec), *vřetenka//vřeteňica* (= slepýš); *menurka* (= slunéčko sedmitečné), *haďi hlava* (= vážka); *kret* (= krtek), *velka myš* (= potkan), *laska* (= lasička)... Tato stará nářeční slova lze dnes zachytit spíš jen výjimečně a navíc jen u příslušníků staré generace.

K tak rychlému zániku uvedených slov došlo nepochybně vlivem školní výuky, kde v hodinách přírodopisu jsou žáci nuceni ovládnout spisovné výrazivo. Jen několik velice frekventovaných nářečních výrazů, běžných obyčejně po celé Moravě, tlaku spisovného jazyka odolává. Jsou to např. slova *jazyček* (= jitrocel), *pijak* (= klíště), *hlista* (= žížala i škrkavka), *hovňival* (= chrobák), *chrobak* (= červ v ovoci), *vidličkař* (= škvor) aj.

Proti odborným názvům zemědělského nářadí, kde je zánik nářečních výrazů způsoben zánikem designátů, tj. zánikem označovaných předmětů, u přírodopisných pojmenování nejde o zánik pojmenovávaných druhů, ale o nahrazení nářečních slov ekvivalentem spisovným.

* * *

V naší lingvistické literatuře se objevují články, v nichž se sleduje ústup gramatických forem přímo na mapě. Srovnává se např. výskyt rozložených retnic (*typ pjiivo*) v r. 1950 s územním rozšířením téhož jevu v r. 1980 a ukazuje se, o kolik kilometrů příslušný dialektismus ustoupil, o kolik kilometrů se původní rozsah daného nářečního prvku zmenšil.⁴ Kdybychom podobným způsobem chtěli postupovat u lexikálních prvků z uvedených dvou významových okruhů, došli bychom k závěru, že nářeční výrazivo týkající se zemědělské terminologie u nastupující mladé generace takřka úplně vymizelo, u názvů živočišstva a rostlin pak bylo nahrazeno výrazy spisovnými. Na základě dialektologického výzkumu u mladé generace by nebylo co mapovat, výzkum u starší a střední generace by pak dnes přinesl jen údaje sporadické, z nichž by nebylo možno vyvodit žádné izoglosy. Z toho jistě nelze činit ukvapené závěry, jako by nářečí vymírala s odcházejícími generacemi. Některé nářeční jevy budou přežívat dlouho do třetího tisíciletí. Mnohé dialektické prvky však zanikají a definitivně zaniknou před našima očima. A k nim patří výrazy, o nichž jsem zde pojednal.

⁴ Srov. např. A. Rubín, *K územnímu ústupu rozložených retnic v nářečích jihozápadových českých*, Naše řeč 1980, 2, str. 67—73.

DIE SCHWINDENDEN BESTANDTEILE DES DIALEKTALEN WORTSCHATZES

Im unseren Beitrag wird der Entwicklung des mit zwei Sachgruppen verbundenen mundartlichen Wortschatzes Aufmerksamkeit gewidmet. Es handelt sich um Benennungen für Landwirtschaftsgeräte u. -maschinen samt deren Teile (Pflug, Hackenpflug, Wagen, Bogensense, Pflugrad, Pferdegeschirr, Butterfaß) und um dialektale Tier-, Vogel-, Insekten- sowie Pflanzenbezeichnungen. Obwohl sich der entsprechende dialektale Wortschatz auffällig verkleinert hat und manche Wörter bereits verlorengegangen sind, sind sowohl die Ursachen als die Ergebnisse dieses Entwicklungsprozesses nicht die gleichen.

Im erster Sachbereich hat die Ausscheidung traditioneller Geräte u. Maschinen (was oft durch das Einsetzen moderner Technik beschleunigt wird) ein Eingehen der entsprechenden Dialektwörter zu Folge, insbesondere der Fachtermini. Im zweiten Sachbereich werden alte, dialektal traditionelle Benennungen durch neue Wörter ersetzt, die in ihrer Form entsprechend ihrer Herkunft schriftsprachlich sind. Dieser Prozess ist im wesentlichen vom Einfluß der Schule gekennzeichnet.

Die Uneinheitlichkeit der dialektalen landwirtschaftlichen Terminologie, wie sie anhand der sprachgeographischen Interpretierung einiger Belege zu sehen ist, ergibt sich in erster Linie aus der schon früher eingetretenen Ersetzung der Holzgeräte durch Eisen- oder Metallerzeugnisse. Dabei ist es nicht nur zu einer Konstruktionsveränderung der traditionellen Geräte u. Maschinen gekommen, sondern auch zu einem dadurch erzwungenen Einsatz von neuen Benennungen, die sich jedoch im mundartlichen Wortschatz nicht immer völlig eingebürgert haben. Oft kommt es dabei zu einer Verwirrung von alten und neuen Termini. Dadurch ist die sowohl geringere Stufe der Ausgeprägtheit der auf Grund der Wortverbreitung geographisch abgegrenzten Gebiete als auch die Schärfeabnahme von Sprachgrenzen zu erklären.